

Л.І.Коржик
(м.Івано-Франківськ)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ БІНАРНИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема інтерпретації значення мовного знака є на сьогодні однією з провідних у лінгвістиці [1]. Це пов'язано із загальнонауковим інтересом до проблем семантики, якими цікавляться зараз не тільки лінгвістика і суміжні з нею дисципліни, а також філософія, логіка, психологія, кібернетика, інформатика та інші науки [2]. На думку О.С.Кубрякової, необхідність спеціального дослідження семантики похідного слова диктується кількома обставинами. З одного боку, за логікою розвитку самої лінгвістики на сучасному етапі на перший план виходять проблеми, пов'язані зі змістовою стороною мовної системи, у тому числі і такі, які торкаються змістової сторони окремих мовних одиниць. З іншого боку, саме ці проблеми залишались до недавнього часу найменш вивченими і в галузі словотвору, так що семантичні особливості похідних слів менш досліджені, ніж їх формальні характеристики [3].

Важливим завданням науки про мову в галузі дериватології є глибше розкриття природи та суті семантичних процесів у словотворчих актах. Для здійснення цього завдання необхідно в першу чергу виявити смислову структуру всіх елементів словотворчих ресурсів і щойно тоді перейти до з'ясування ролі семантики цих елементів у ході творення похідних слів – дериватів [4]. Аналіз змістової сторони деривата дає змогу розглядати похідне слово як результат номінаційного акту, в якому дійсність, що відображається в категоріях мислення, матеріалізується у значеннях мовних форм. У сучасній лінгвістиці існують різні підходи до семантичного аналізу похідних. Перспективною є методика аналізу семантичних структур слів у парах твірне – похідне та у словотвірних ланцюжках, розроблена професором І.І.Коваликом, згідно з якою актуальним є вивчення явищ семізації, тобто накладання сем та

семем, і десемізації, тобто знімання сем чи семем, у процесі утворення дериватів на всіх ступенях словотворення у словотвірних ланцюжках.

У статті аналізується формально-семантична структура двокомпонентних словотвірних ланцюжків (СЛ), вершинами яких є непохідні ад'єктиви сучасної української мови.

Бінарні відприкметникові СЛ української мови представлені такими структурними типами:

1. П–Іс¹

При творенні другої ланки СЛ з цією структурною формулою відбуваються процеси десемізації, тобто зняття семи родової ознаки. Семізація пов'язана з накладанням на вихідну семему семи абстрактності, вираженої суфіксальними формантами **-еч(а), -изн(а), -ин(а), -інь, -ість, -от/а/, -яв/а/, 0с:** *порожній – порожнеча, сірий – сірина, рудий – рудизна, голубий – голубінь, яскравий – яскравість, сизий – сизота, синій – синь, тісний – тіснява.*

Слід відзначити, що другими ланками цих СЛ можуть виступати також деривати, не засвідчені словниками української мови, зафіксовані лише в художній літературі. Наприклад,

<i>сірий – сиризна:</i>	<i>Там Пан. Сиризна. Там далека Земля, як німфа, у вінку (Т.Гаврилів),</i>
<i>голий – голінь:</i>	<i>Колись і в цю голінь імлисту Ще пензель зелень поверне (Т.Гаврилів),</i>
<i>далекий – далінь:</i>	<i>Білі птахи летять у блакитну далінь І, кружляючи, падуть додолю (Т.Гаврилів),</i>
<i>солодкий – солодь:</i>	<i>Дай плоду пізньому дозріти заодно; даруй йому ще зо два дні погідні, жени мерцій нектар у грона мідні, останню солодь у важке вино (Р.М.Рільке),</i>

¹ У статті прийнято такі скорочення: П – прикметник, І – іменник, Д – дієслово, А – прислівник, с – суфікс, п – префікс, кф – конфікс.

*свіжий – свіжаниця: ...коли б не пішов, на щастя козакам, дощ та не налив у байдаки **свіжаниці**, то, мабуть, багато з товариства не побачило б своєї рідної України (А.Кащенко).*

Найпродуктивнішим серед репрезентантів словотвірної іменникової семи абстрактності для досліджуваних прикметників є суфікс **-ість**. За допомогою нього утворюються також абстрактні іменники від вихідних прикметників у формі вищого ступеня порівняння. При цьому дериватами успадковується від твірного сема вищого ступеня: *малий (менший) – меніість, великий (більший) – більіість.*

Деривація других ланок цих СЛ може супроводжуватися і накладанням внаслідок семізації словотвірної семи предметності, вираженої суфіксами **-ан, -ень, -ець, -ик, -иц(я), -ух(а), -уш, -як**: *білий – білан, жовтий – жовтень, рум'яний – рум'янець, рижий – рижик, лівий – лівця, м'який – м'якуш, чорний – чорняк.*

Семізація других ланок СЛ цього структурного типу полягає також у накладанні на семему твірного словотвірної семи маскулінності, маніфестованої іменниковими суфіксами **-ай, -ань, -ак, -ач, -ець, -иш, -ій, -ун, -чак, -юк, -як**: *короткий – коротай, чужий – чужак, ласий – ласач, лукавий – лукавець, глухий – глухань, голий – голиш, солодкий – солодій, короткий – коротун, веселий – весельчак, гарний – гарнюк, босий – босяк.*

Кінцевими ланками цих СЛ виступають також суфіксальні іменники, семемі яких містять сему фемінності, репрезентовану формантами **-еп(а), -ул(я), -ух(а)**: *дурний – дуреп, товстий – товстуля, короткий – коротуха.*

При творенні других ланок СЛ аналізованого структурного типу семізація може бути пов'язана з нашаруванням на вихідну семему семи збірності, носієм якої є суфікси **-ощ(і), -еч(а), -от(а)**: *пряний – прянощі, ласий – ласощі, малий – малеча, босий – босота.*

У межах цього структурного типу виділяються відкриті, неповні, та закриті, повні СЛ. До відкритих належать ті, у яких семемі останніх ланок характеризуються словотвірними семемами предметності, маскулінності або фемінності. Розгортання твірної основи у таких СЛ може продовжуватися і

призвести до утворення похідних субстантивів, семема яких внаслідок семізації отримують сему гіпокористичності, репрезентовану різними суфіксальними формантами. Бінарні СЛ, у яких семема других ланок містять словотвірні семи абстрактності чи збірності, мають закриту структуру: словотворчі можливості твірних основ у таких СЛ вичерпані.

СЛ цього структурного типу об'єднуються у 5 категоріальних моделей, які представлені 32 типовими СЛ.

2. П–Ікф

У двокомпонентних відприкметникових СЛ з конфіксальним похідним, що завершує процес деривації, десемізація при творенні деад'єктивних іменників полягає у знятті семи родової ознаки при збереженні лексичної семи та семи статичності. Семізаційний процес характеризується накладанням словотвірної семи абстрактності, формальним втіленням якої є конфіксальний формант, та семи одного з трьох граматичних родів, вираженої вказаним словотворчим елементом та нульовою флексією: *жовтий – прожовть*. СЛ цього типу утворюються тільки від деяких непохідних прикметників на позначення основних кольорів: *білий – пробіл, зелений – прозелень, синій – просинь*.

Аналізовані СЛ належать до повних, закритих, оскільки система мови не допускає утворення дериватів від їх кінцевих ланок.

Цей структурний тип репрезентований одним типовим СЛ, а отже, й однією словотвірною моделлю.

3. П–Пс

Другі ланки бінарних СЛ з такою структурною формулою представлені деад'єктивами з синонімічними за значенням суфіксами **-ав-/-яв-/, -аст-/-яст-/, -ист-, -уват-/-юват-/,** що є носіями словотвірної семи неповного вияву ознаки. Семемами похідних успадковуються від твірних сема родової ознаки та сема статичності. Творення кінцевих ланок у таких СЛ явищами десемізації не супроводжується: *блідий – блідавий, молодий – молодявий, сивий – сивастий, червоний – червонястий, пряний – прянистий, рябий – рябуватий, порожній – порожнюватий*.

Перший крок деривації у таких СЛ можуть представляти похідні, не засвідчені словниками української мови:

*глухий – глухавий: Удалині, де похилився міст,
Видніє фіра. Чути на воді
Глухавий сплеск (Георг Тракль).*

У межах цього структурного типу виділяються і такі СЛ, у яких на першому ступені деривації утворюються деад'єктиви з суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-**, **-оньк-** – носіями семи пестливості: *русий – русенький, ясний – ясененький, тихий – тихонький.*

Засвідчено окремі СЛ від прикметників, семими яких містять граматичну сему компаративності: *великий (більший) – більшенький.*

Другі ланки СЛ цього типу можуть бути представлені також похідними з суфіксами **-ісеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**, **-езн-**, **-елезн-**, **-енн-**, **-юч-**, **-ющ-**, **-ящ-** – носіями семи сильного вияву ознаки, яку внаслідок семізації отримують семими похідних ад'єктивів: *порожній – порожнісенький, сивий – сивісінький, тонкий – тонюсінький, високий – височезний, довгий – довжелезний, широкий – широченний, товстий – товстючий, гострий – гострючий, добрий – добрячий.*

Творення других ланок таких СЛ явищем десемізації не супроводжується.

СЛ цього структурного типу відносимо до неповних, відкритих, оскільки словотворчий потенціал твірної основи у них повністю не реалізований.

У межах аналізованого структурного типу виділяються 15 типових СЛ, які об'єднуються у 3 категоріальні моделі.

4. П–Пп

У СЛ цього структурного типу деривація префіксальних прикметників супроводжується накладанням на вихідну семему словотвірної семи надмірного вияву ознаки, вираженої за допомогою синонімічних префіксів **за-**, **над-**: *білий – забілий, слабкий – заслабий, тонкий – надтонкий, легкий – надлегкий.*

При творенні другої ланки таких СЛ на вихідну семему може нашаровуватися дериваційна сема гранично сильного вияву ознаки, маніфестована префіксом **пре-**: *чорний – пречорний, цікавий – прецікавий.*

Другі ланки СЛ цього типу можуть бути представлені також деад'єктивами, деривація яких пов'язана з семізацією семени твірного за допомогою семи заперечення ознаки, репрезентованої префіксальними формантами **не-**, рідше **без-**: *товстий – нетовстий, дурний – недурний, хитрий – безхитрий*.

Друга ланка цих СЛ у словотвірному плані є динамічною. Деякі з її реалізацій представлені словами-новотворами, які ще не стали надбанням словників української мови:

бідний – забідний: Слово „катівня” забідне, щоб описати, куди нас загнали... (А.Ковальчук).

Явища десемізації при творенні других ланок таких СЛ відсутні.

СЛ цього структурного типу є відкритими, оскільки розгортання твірної основи не вичерпане, воно може продовжуватися. Від останніх ланок могли б утворитися, наприклад, відприкметникові іменники за допомогою суфіксальних формантів **-ість** або **-от(а)**, які репрезентували б у семемах похідних словотвірну сему абстрактності.

Аналізовані ланцюжки групуються у 3 категоріальні моделі з 5 типовими СЛ.

5. П–Пкф

Такі СЛ утворюються від незначної кількості непохідних прикметників української мови. Семени дериватів на другому ступені внаслідок семізації набувають словотвірної семи неповного вияву ознаки, вираженої за допомогою конфіксального форманта **с-...-ист(ий)**: *косий – скосистий*.

СЛ цього структурного типу є відкритими.

Ці СЛ представляють один словотвірний тип, а отже, й одну словотвірну модель.

6. П–Дс

Творення суфіксальних дієслів, що є другими ланками цих СЛ, супроводжується нейтралізацією семи статичності та семи родової ознаки, які притаманні семемі вихідного прикметника, та напластуванням семи процесуальності, вираженої формантами **-а-, -и-, -і-, -ну-, -оті-, -ува-/юва-/:**

сліпий – сліпати, наглий – наглити, яловий – яловіти, сухий – схнути, слизький – слизотіти, щирий – щирувати, порожній – порожнювати.

Дієслова у СЛ цього структурного типу можуть утворюватися і від вихідних прикметників у формі вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-а-**. У такому випадку похідні успадковують від твірних ще й сему вищого ступеня: *щедрий (щедріший) – щедрішати, хоробрий (хоробріший) – хоробрішати, тісний (тісніший) – тіснішати, яскравий (яскравіший) – яскравішати.*

Дальше розгортання твірної основи у таких СЛ може призвести до утворення на останньому ступені деривації похідних іменників, семми яких міститимуть у своєму складі словотвірну сему фінитивності, виражену дієслівними префіксами, або ж сему абстрактності, маніфестовану суфіксальним формантом **-нн(я)**.

До складу цього структурного типу входять 6 типових СЛ, об'єднаних у 2 категоріальні моделі.

7. П–Дкф

Друга ланка у таких ланцюжках представлена похідними дієсловами, при творенні яких спостерігається процес семізації вихідної основи за допомогою словотвірної семи процесуальності, вираженої конфіксами **від-...-і/ти/, з-...-і/ти/, за-...-и/ти/, по-...-и/ти/, по-...-і/ти/, с-...-і/ти/**. Названі конфіксальні словотворчі форманти репрезентують одночасно у семмі похідного і сему фінитивності. Десемізація пов'язана з нейтралізацією семи статичності та семи родової ознаки: *далекий – віддаліти, гордий – згордіти, німий – занімити, щільний – пощільнити, гарний – погарніти, пізний – спізнити.*

До цього структурного типу належить і невелика кількість СЛ, у яких творення кінцевих ланок супроводжується такими ж семізаційними та десемізаційними процесами, що охарактеризовані вище, проте репрезентантом семи дієслівної процесуальності, фінитивності та зворотності є префіксально-суфіксально-постфіксальний формант **з-...-итися**: *малий – змалитися.*

Сема процесуальності та сема зворотності у семмах других ланок можуть бути виражені також суфіксально-постфіксальним словотворчим

елементом **-итися**: *високий – височитися, кволий – кволитися, ласий – ласитися, сизий – сизитися, теплий – теплитися.*

СЛ цього структурного типу відносимо до неповних, відкритих, оскільки розгортання твірної основи може призвести до утворення нових дериватів, наприклад, девербативів, у семемах яких шляхом компонентного аналізу можна було б виділити дієслівну словотвірну сему фінитивності.

У межах структурного типу П–Дкф виділяємо 3 категоріальні моделі ланцюжків, представлені 8 типовими СЛ.

8. П–Ас

Утворення прислівників на першому ступені таких СЛ характеризується нейтралізацією граматичної семи родової ознаки та додаванням семи прислівникової ознаковості, показниками якої є суфікси **-е, -о**, рідше **-ем, -ій, -ки, 0с**: *хороший – хороше, пряний – пряно, порожній – порожнем, швидкий – швидчій, байдужий – байдужки.*

Якщо дериват утворюється від вихідного прикметника у формі вищого ступеня порівняння, то він успадковує від твірної основи вищого ступеня: *дешевий (дешевший) – дешевше, легкий (легший) – легше, давній (давніший) – давніш.*

Такі СЛ належать до закритих, оскільки утворення нових похідних від кінцевих ланок неможливе.

6 типових СЛ цього структурного типу репрезентують одну категоріальну модель.

9. П–Акф

Деривація других ланок таких СЛ супроводжується зняттям граматичної семи родової ознаки та напластуванням на вихідну семему словотвірної семи прислівникової ознаковості, носіями якої є конфіксальні форманти **в-/у-/...-о, в-/у-/...-у, від-...-и, з-/с-/...-а, з-/с-/...-у, за-...-а, за-...-у, до-...-а, на-...-о, по-...-у, по-...-ому**: *лівий – вліво, правий – управо, сліпий – всліпу, темний – утемну, далекий – віддалеки, гордий – згорда, косий – скоса, гарячий – згарячу, п'яний – сп'яну, молодий – замолоду, теплий – затепла, пізній – допізна, новий – наново, довгий – подовгу, дурний – по-дурному.*

Друга ланка цих СЛ у словотвірному плані є динамічною, вона може бути представлена словами-новотворами, ще не засвідченими словниками української мови. Наприклад, *кволий – сквола: Їхали на конях і бандуристи з великими бандурами перед собою, а пальцями водили по струнах то швиденько, то сквола (В.Гжицький)*.

СЛ цього структурного типу є повними, закритими, оскільки від останніх ланок не можуть утворюватися похідні.

Такі двокомпонентні ланцюжки групуються в 11 типових СЛ, що маніфестують одну категоріальну модель.

Отже, бінарні СЛ представлені чотирма частиномовними моделями: П–І, П–П, П–Д, П–А. Три з них включають по два структурних типи: П–І (П–Іс та П–Ікф), П–Д (П–Дс та П–Дкф), П–А (П–Ас та П–Акф). До складу частиномовної моделі П–П входять три структурні типи: П–Пс, П–Пп та П–Пкф.

Що ж до семізаційних та десемізаційних явищ при творенні другої ланки у бінарних СЛ непохідних прикметників української мови, то найбільшою різноманітністю характеризується структурний тип П–Іс, який нараховує 32 типові СЛ, що об'єднуються у 5 категоріальних моделей. 15 типових СЛ, репрезентовані 3 категоріальними моделями, виділяються у структурному типі П–Пс. До складу структурного типу П–Дс входять 6 типових СЛ, об'єднаних у 2 категоріальні моделі. Найбіднішим відносно кількості СЛ та якісної характеристики семізаційних і десемізаційних явищ при творенні других ланок є структурні типи П–Ікф та П–Пкф, кожен з яких представлений одним словотвірним типом і відповідно однією категоріальною моделлю.

Переважно категоріальні моделі СЛ виділяються в межах одного структурного типу. Однак при аналізі бінарних відприкметникових СЛ виявлено випадки, коли одна категоріальна модель може включати в себе СЛ двох різних структурних типів. Це стосується структурних типів П–Пс (*гарний – гарнюсінький, товстий – товстюций*) та П–Пп (*добрий – предобрий, цікавий – прецікавий*). Вони утворюють одну категоріальну модель, оскільки семіми двох ланок таких СЛ характеризуються однаковими словотвірними семами, але

різними словотворчими засобами їх вираження: в одному випадку носієм семи сильного вияву ознаки є синонімічні суфікси, в іншому – префікс.

У більшості аналізованих двокомпонентних СЛ непохідних прикметників від останніх ланок системою мови допускається утворення нових похідних, тому кваліфікуємо їх як відкриті, неповні. До таких належать СЛ структурних типів П–Пс, П–Пп, П–Пкф, П–Дс, П–Дкф та деякі словотвірні моделі структурного типу П–Іс. СЛ структурних типів П–Ікф, П–Ас, П–Акф та частина словотвірних моделей структурного типу П–Іс є закритими, повними, оскільки дериваційні можливості твірної основи у них вичерпуються першим ступенем словотворення.

1. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С.29.
2. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 3.
3. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 81.
4. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 50.

Коржик Л.І. Структурно-семантична типологія бінарних відприкметникових словотвірних ланцюжків української мови // Семантика мови і тексту. Збірник статей 6 міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2000.– С. 250-255.